

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

УДК 37.015.31

К. М. Слесик

Підлітковий вік – найважливіший етап у житті, який багато в чому визначає долю людини. На розвиток учня в цьому віці впливає велика кількість чинників: відносини з дорослими, соціальний статус у колективі однолітків, академічна успішність, розвинутість пізнавальної сфери, сформованість творчих інтересів тощо. Важлива роль належить системі взаємин з оточуючими, що формується. Підлітковий вік характеризується інтересом підростаючої людини до себе, самопізнанням і становленням її як суб'єкта моральної свідомості та поведінки. Звідси – важлива роль виявлення психолого-педагогічних особливостей формування етичної культури особистості.

Питання психолого-педагогічних основ розвитку особистості досліджувалось у працях багатьох науковців (О. Леонтьєв, Л. Виготський, Л. Божович, Ю. Гіпперрейтер, Ж. Піаже, Л. Кольберг, К. Платонов та ін.). Водночас проблема формування етичної культури підлітків на основі врахування психолого-педагогічних особливостей підлітків ще не знайшла свого вирішення в науковій літературі.

Метою статті є виявлення психолого-педагогічних основ формування етичної культури учнів основної школи.

Здійснений аналіз наукової літератури надав можливість виявити соціально-психологічні особливості розвитку підростаючої особистості, роль зовнішніх і внутрішніх детермінант в її становленні, навчанні та вихованні, механізми суб'єктивної регуляції поведінки, основні напрямки вдосконалення морально-духовного формування молоді.

Дослідження формування етичної культури особистості учня передбачає з'ясування поняття “особистість”, її структури, особливостей її формування. Різноманітність визначень поняття “особистість” пояснюється його складністю і багатогранністю. Особистість визначають, як: “соціалізований індивід, який розглядається з боку його найбільш суттєвих соціально значущих властивостей”; “така цілеспрямована, самоорганізована частина суспільства, найголовнішою функцією якої є здійснення індивідуального способу суспільного буття” [16, с. 173]; “особлива якість людини, що набувається нею в соціокультурному середовищі в процесі діяльності та спілкування” [12, с. 174].

При всій багатоманітності підходів до розуміння особистості традиційно виокремлюються такі аспекти цієї проблеми: співвідношення понять “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”. Поняття “індивід” характеризує людину як представника людського роду [1, с. 329].

Поняття “індивідуальність” означає “сукупність успадкованих і вироблених у процесі онтогенезу фізичних або психологічних особливостей, що відрізняють цього індивіда від усіх інших. Термін “індивідуальність” використовується для характеристики неповторності, унікальності властивостей людини” [1, с. 329].

Поняття “особистість” позначає цілісну людину в єдності її індивідуальних здібностей та виконуваних нею соціальних ролей [1, с. 329].

Значну популярність у психологічному світі здобула біхевіоральна теорія особистості Б. Скіннера, що відображує детерміністський, елементаристський, реактивний підхід до особистості, відповідно до якого поведінка людини розглядається як реакція на зовнішні стимули (“стимул-реакція”). Центральною частиною теорії Б. Скіннера є концепція оперантного навчання, ключовим поняттям якої стало так зване *підкріплення*. Б. Скіннер вирізняв первинне (безумовні стимули) і вторинне (умовні стимули, наприклад, увага, схвалення тощо) підкріплення, а також – негативне (покарання) та позитивне підкріплення. Учений виступав проти використання аверсивних методів (особливо покарання) контролю за поведінкою і надавав особливого значення

застосуванню позитивного підкріплення. Недоліком психологічної теорії особистості Б. Скіннера вважається відкидання ним внутрішніх джерел у поведінці людини. Проте методи оперантного навчання використовуються і сьогодні у формуванні навичок спілкування, зокрема у тренуванні навичок самоконтролю тощо [15, с. 321–366].

Радикально від психоаналітичної та біхевіористської концепцій людини відрізняється гуманістична психологія, яскравими представниками якої були А. Маслоу і К. Роджерс. Під впливом екзистенційної філософії гуманістична психологія в якості основних своїх принципів висуває трактування особистості як єдиного цілого, робить акцент на сприйманні людини як істоти позитивної і творчої у своїй основі. Центральний напрямок гуманістичної психології А. Маслоу, яку часто наводять у дослідженнях, – теорія мотивації, побудована на ієрархії потреб людини у порядку їх домінування. Ієрархія потреб являє собою таку схему: 1) фізіологічні; 2) безпека та захист; 3) приналежність і любов; 4) самоповага; 5) самоактуалізація. Як відмічають дослідники теорій особистості гуманістична природа теорії А. Маслоу особливо виявила себе у теорії самоактуалізації особистості, яка, відповідно до теорії вченого, є найвищим ступенем в ієрархії потреб. Цитуючи А. Маслоу, можна стверджувати: “...самоактуалізація – не мить, коли нас освічує вище блаженство. ...Самоактуалізація – це напружений процес поступового зростання, копінка праця накопичення маленьких досягнень... Люди, яких я вважаю за таких, що самоактуалізувалися, люди, які змогли відповідати всім критеріям цього поняття, йшли до цього крок за кроком: вони прислухались до свого внутрішнього голосу, вони були відповідальними та чесними перед собою й іншими, вони багато працювали. Вони пізнали свою сутність, зрозуміли, хто вони є і що із себе уявляють... Усе це становить живу людину”. А. Маслоу розробив образ картини вищих цінностей буття, що відкриваються в момент вищих переживань: правдивість, істинність (доброта, справедливість тощо), цільність, подоланність дихотомії (злитність), живість (спонтанність, саморегуляція тощо), унікальність (індивідуальність), досконалість,

необхідність (правильне здійснення), завершеність, справедливість, гармонійність, простота (чесність, відкритість тощо), багатство (різноманітність, складність), вільність (легкість, досконале та прекрасне функціонування), ігри вість (радість, гумор), самодостатність (автономність, окремість) [8, с. 479–521].

Формування етичної культури особистості передбачає знання її структури. У психології існують різні підходи до поняття структури особистості. Відповідно до психологічної моделі З. Фрейда, у психічному житті людини можна вирізнити три рівня: свідомість (відчуття і переживання, які усвідомлюються в цей момент); передсвідоме (досвід, який на цей час не усвідомлюється, але може повернутися у свідомість у результаті мінімального зусилля); несвідоме – найбільш значуща та глибока сфера людського розуму (сховище примітивних інстинктивних спонукань, емоцій і спогадів, які були витіснені у несвідоме). Отже, структурна модель особистості З. Фрейда передбачає інстинктивну (“ід”), реальну (“его”) та моральну (“суперего”) структури у психологічній моделі особистості, кожна з яких виконує певну функцію у житті особистості [15, с. 111–152].

Вагомий внесок у дослідження поняття особистості й її структури зробили вітчизняні психологи Л. Божович, Б. Паригін, К. Платонов та ін. Так, Б. Паригін вирізняє два параметри соціально-психологічної моделі особистості: статична і динамічна структура особистості. До першої належать три основні підструктури: загальнолюдська, біосоціальна; соціально-специфічна; індивідуально-неповторна. Згідно з Б. Паригіним, загальнолюдські психічні властивості індивіда є фундаментальними утвореннями соціальної психології особистості, що виявляють себе у трьох позиціях: 1) наявність основних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам’ять, мислення, воля) та станів, які підпорядковуються психофізіологічним механізмам; 2) біосоціальна детермінованість психічного світу людини, який виявляється у таких стійких рисах і властивостях особистості, як темперамент та характер; 3) факт соціальності психіки людини на відміну від психіки тварин. Соціально-

специфічний досвід особистості передбачає ті особливості психіки людини, що пов'язані з фактом належності до певного соціуму. Вихідними елементами соціального досвіду є ролі – “запропоновані суспільством у цілому, специфічною організацією або конкретною сукупністю груп права й обов'язки особистості, які впливають з її соціального становища” і характеризуються різноманітністю їх набору, що утворює соціальне поле діяльності [10, с. 161].

Серед багатьох поглядів на **структуру особистості** привертає увагу погляд А. Ковальова та К. Платонова. А. Ковальов передбачає цілісний духовний образ особистості, структуру якого становлять темперамент, спрямованість (потреб, інтересів, ідеалів), здібності (система інтелектуальних, вольових, емоційних властивостей). Ці структури в їх взаємозв'язку забезпечують стійкий, постійний рівень активності, що сприяє найкращому пристосуванню індивіда до середовища. Ця концепція – найбільш яскравий зразок ідей структурного підходу до розуміння особистості людини [4, с. 11].

К. Платонов розглядає особистість як динамічну систему, тобто систему, яка розвивається у часі, змінює склад елементів і зв'язків, що входять в її склад, при збереженні функції. У ній розглядається особистість як “людина – носій свідомості, у ній вирізняється 4 ієрархічно рядоположені підструктури, які перетинаються: біопсихічні особливості, особливості процесів як форм психічного віддзеркалення, досвід і спрямованість”. Усі риси особистості він відносить до чотирьох груп, що утворюють чотири сторони особистості: 1) соціально обумовлені особливості (спрямованість, моральні якості); 2) біологічно обумовлені особливості (темперамент, задатки, інстинкти, найпростіші потреби); 3) досвід (обсяг та якість знань, навичок, умінь і звичок); 4) індивідуальні особливості різних психічних процесів. Кожний рівень особистості має відповідний спосіб формування (виховання, навчання, вправлення та тренування). З точки зору К. Платонова, найвищим рівнем інтеграції є соціально обумовлені властивості, які відіграють провідну роль у сфері явищ особистості [11, с. 259–260].

Соціальність особистості, як у Б. Паригіна, підтверджується також у позиції І. Кона, який відмічає, що в особистості поєднується як соціальне, так й індивідуальне. Центральним утворенням особистості вчений вважає образ “Я”, який розглядається у зв’язку з категорією самосвідомості. Під самосвідомістю І. Кон розуміє “сукупність психічних процесів, засобом яких індивід усвідомлює себе як суб’єкта діяльності...”, а уявлення суб’єкта про самого себе складається у певний образ “Я”. Як зазначає І. Кон, усі три аспекти проблеми “Я” – ідентичність (самість), “его” (суб’єктність) та образ “Я” є взаємопов’язаними і передбачають один одного. “Его” як регулятивний механізм передбачає наявність інформації про самого себе, яку і надає образ “Я”, що добудовує ідентичність та одночасно коригує поведінку [5; 6].

Поняття “образ Я” досить широко подано у психологічній літературі. Феноменологічний підхід К. Роджерса передбачає розуміння людини як істоти цілеспрямованої, здатної до актуалізації. Виходячи з твердження, що єдиною реальністю сприймаючої людини є світ її переживань, центральне місце у своїй теорії К. Роджерс виокремлює Я-концепції як найбільш важливий персонологічний конструкт [15, с. 528–568].

Відповідно до психологічного словника “Я-концепція – динамічна система уявлень людини про саму себе, яка містить: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей; б) самооцінку; в) суб’єктивне сприймання впливаючих на власну особистість зовнішніх чинників” [12, с. 435].

Теорія К. Роджерса є цінною з точки зору виховання особистості. Зокрема, учений розробив умови виховання повноцінно функціонуючої особистості, підкреслюючи, що дітям для розвитку позитивної Я-концепції необхідна безумовна позитивна увага [15, с. 528–568].

Зростання людини як особистості – складний процес. Для його характеристики використовується низка термінів, кожний з яких має специфічні ознаки і характеризує процес з іншого боку. Це становлення, формування, розвиток, дорослішання особистості, у процесі яких відбувається

формування етичної культури особистості. У контексті нашого дослідження важливо розглянути лише цілеспрямовані впливи на цей процес, його закономірності й умови ефективності. Як зазначає Л. Фрідман, особистість розвивається в онтогенезі відносно пізно. Під *розвитком* розуміють процес “закономірної зміни, переходу з одного стану в інший, більш досконалий, перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого” [9, с. 643].

Для підліткового віку, який О. Леонтьєв називає другим народженням особистості (“Особистість дійсно народжується двічі: перший раз – коли у дитини виявляється в явних формах полімотивованість і супідрядність її дій..., другий раз, коли виникає її свідома особистість”), є характерною поява прагнення та здатності усвідомлювати свої мотиви і проводити роботу з їх підпорядкування. Як зазначає О. Леонтьєв, **формування особистості** являє собою неперервний процес, що складається з низки послідовних стадій. Проте “...справжнє **народження особистості** виступає як подія, яка змінює перебіг усього наступного психічного розвитку”. Становлення ієрархії мотивів являє собою становлення зв’язної системи особистісних смислів – **становлення особистості**. Про основний мотив, що підпорядковує собі інші мотиви, говорять як про життєву мету [7, с. 156–157, 161–162, 167].

Розвиток особистості відбувається в діяльності, яка керується системою мотивів, що є обов’язковою характеристикою особистості [3].

Л. Божович вирізняє два критерії розвитку особистості: перший – поява ієрархії мотивів, коли людина виявляє здатність долати власні безпосередні спонукання заради соціально значущих цінностей, здатність до опосередкованої поведінки; другий критерій – здатність до свідомого керівництва власною поведінкою [2].

У психології розвитку, починаючи з класичної праці Ж. Піаже (1932), формування моральності у дитини пов’язується з інтелектуальним розвитком. Найбільш розробленою й авторитетною теорією морального розвитку є теорія Л. Кольберга, який на основі кроскультурних досліджень виокремив

універсальні стадії розвитку моральної свідомості людини в онтогенезі: 1) орієнтація на покарання; 2) інструментальний обмін; 3) інтерперсональна конформність; 4) соціальна конформність; 5) орієнтація на суспільний договір, індивідуальні права і демократично прийняті закони; 6) стадія універсальних моральних принципів. Важливе значення мають основні положення концепції, що постулюють: кожна стадія морального розвитку є якісно новим способом мислення, орієнтованим на вирішення моральних проблем; стадії розвитку мають інваріантну послідовність, проте досягнення нового рівня розвитку є неможливим без проходження попередньої стадії; більш високий рівень морального розвитку потребує відповідного розвитку мислення. У контексті концепції найбільш ефективним методом вважаються групові дискусії на морально-етичні теми, які сприяють розвитку мислення, моральної аргументації, здатності свідомо приймати рішення у проблемних ситуаціях моральної взаємодії [14].

В аналітичному підході до морального формування особистості основна увага зосереджується на процесах раціонального мислення. Тому основним методом є індивідуальне та групове дослідження моральних проблем, доведення істинності твердження з метою визначення ціннісних позицій тощо [14, с. 262–277].

Отже, знання психолого-педагогічних основ формування і розвитку особистості є науковою підставою, що обумовлює ефективність формування етичної культури учнів основної школи. Центральне психічне утворення у структурі особистості – образ Я, або “Я-концепція”, адекватна самооцінка якої людиною відіграє важливу роль у формуванні особистості. Для формування позитивної “Я-концепції” необхідною є, на думку науковців, позитивна педагогічна увага до особистості. Важливим теоретичним конструктом процесу формування етичної культури є концепція морального розвитку особистості. Опанування педагогами знання психолого-педагогічних основ організації навчально-виховного процесу надає можливість побудувати ефективну систему формування етичної культури учнів основної школи.

Список використаної літератури

1. Ананьев, Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев // Избранные педагогические труды / под ред. А. А. Бодалева. – М. : Издательство “Институт практической психологии” ; Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. – 384 с.
2. Божович, Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Гиппенрейтер, Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : ЧеРо, 1997. – 336 с.
4. Ковалев, А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев. – Л. : Издательство ЛГУ, 1963. – 254 с.
5. Кон, И. С. Личность в философии : в 5 т. / И. С. Кон // Философская энциклопедия. – М. : Изд-во “Сов. Энциклопедия”, 1962. – Т. 3. – 575 с.
6. Кон, И. С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
7. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – 352 с.
8. Маслоу, А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу ; [пер. с англ.]. – СПб. : Изд. Гр. Евразия, 1997. – 430 с.
9. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – М. : Ин-т русск. яз, 2001. – 940 с.
10. Парыгин, Б. Д. Социальная психология : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Б. Д. Парыгин. – СПб. : Библиотека гуманитарного университета, 2003. – Вып. 15. – 617 с.
11. Платонов, К. К. Теория и методы / К. К. Платонов // Личность и труд. – М. : Мысль, 1965. – С. 37.
12. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
13. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
14. Такман, Б. У. Педагогическая психология: от теории к практике / Б. У. Такман. – М. : “ПРОГРЕСС”, 2002. – 572 с.
15. Хьелл, Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.

16. Фридман, Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Совершенство, 1998. – 432 с.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Галімов А. В.